

## O‘ZBEK TILIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING O‘RNI

**Baxtiyorova Shahrizoda Orifjon qizi**

Samarqand davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

**Erbutayeva Shalola Utkirovna**

Ilmiy rahbar.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20688602>

**Annotatsiya.** O‘zbek tilida frazeologik birliklar tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ular nutqqa joziba bag‘ishlab, fikrni aniq va ta‘sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada o‘zbek frazeologik birliklarining strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqot ularning shakllanish mexanizmlari va ma‘no qatlamlarini ochib berishga qaratilgan. Frazeologik birliklarni chuqur o‘rganish o‘zbek tilshunosligi rivoji va til o‘qitish metodikasi uchun katta ahamiyatga ega.

**Kalit so‘zlar:** Frazeologiya, Frazeologik birlik, O‘zbek tili, Semantika, Struktura, Leksikologiya, Tilshunoslik.

**Abstract.** Phraseological units hold a significant place in the Uzbek language, enriching its vocabulary and enhancing expressive capabilities. They imbue speech with vividness, allowing for precise and impactful communication of ideas. This article provides a comprehensive analysis of the structural, semantic, and functional characteristics of Uzbek phraseological units. The research aims to uncover their formation mechanisms and layers of meaning. A deep study of phraseological units is crucial for the development of Uzbek linguistics and the methodology of language teaching.

**Keywords:** Phraseology, Phraseological unit, Uzbek language, Semantics, Structure, Lexicology, Linguistics.

**Аннотация.** Фраzeологические единицы занимают важное место в узбекском языке, обогащая его лексический состав и расширяя выразительные возможности. Они придают речи яркость, способствуя точному и образному выражению мыслей. В данной статье представлен всесторонний анализ структурных, семантических и функциональных особенностей узбекских фразеологических единиц. Исследование направлено на выявление механизмов их образования и смысловых пластов. Глубокое изучение фразеологических единиц имеет большое значение для развития узбекского языкознания и методики преподавания языка.

**Ключевые слова:** Фразеология, Фразеологическая единица, Узбекский язык, Семантика, Структура, Лексикология, Языкознание.

### **Kirish**

Tilshunoslikning muhim va serqirra sohalaridan biri bo‘lgan frazeologiya tilning boyligi, ifoda imkoniyatlari va milliy o‘ziga xosligini o‘rganishda markaziy o‘rin tutadi. Frazeologik birliklar, ya‘ni barqaror so‘z birikmalari, nutqqa o‘ziga xos joziba, ta‘sirchanlik va milliy ruh bag‘ishlab, tilning semantik va stilistik salohiyatini oshiradi.

Frazeologiya nafaqat tilning frazeologik tarkibini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi, balki tilning o'ziga xos frazeologizmlar yig'indisi sifatida ham tushuniladi. Bu soha frazeologizmlarning tabiati, kategorik xususiyatlari va nutqda qo'llanilishini tadqiq etadi, ularni erkin so'z birikmalaridan farqlash asosiy vazifalardan biridir [1].

O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni tadqiq etish ishlari XX asrning 50-yillaridan boshlangan bo'lib, bu davrda ko'plab ilmiy ishlar va lug'atlar yaratilgan. Xususan, 70-80-yillarda Samarqand Davlat Universitetida (SamDU) maxsus tadqiqot markazi faoliyat yuritgani sohaning rivojiga katta hissa qo'shgan [1]. Shunga qaramay, frazeologiya doirasi, jumladan, maqollar, matallar va ba'zi kommunikativ shakllarni o'z ichiga olishi borasidagi munozaralar hamon dolzarbdir. Frazeologizmlarning barqarorligi, sinonimiyasi, antonimiyasi, ko'pma'noliligi, omonimiyasi va variantlilikini, shuningdek, ularning so'z turkumlari va sintaktik rollar bilan munosabatini tahlil qilish muhim vazifalardan sanaladi [1].

Bugungi kunda globalizatsiya va madaniyatlararo muloqot sharoitida frazeologik birliklarning o'rni yanada ortib bormoqda. Ular milliy tafakkur, madaniyat va dunyoqarashning ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi. Frazeologizmlarning nutqda funksional ahamiyatini, ularning semantik va strukturaviy xususiyatlarini chuqur o'rganish o'zbek tilining boy imkoniyatlarini to'liq anglash va uni samarali qo'llash uchun zarurdir. Ushbu tadqiqot o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning nazariy asoslari, tasnifi, nutqdagi funksional o'rni hamda ularni o'rganish va qo'llashdagi muammolarni kompleks tahlil qilishga qaratilgan.

#### **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili**

O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni tadqiq etishga qaratilgan ilmiy ishlar XX asrning o'rtalaridan boshlab jadal rivojlandi. Bu davrda Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, M. Sobirov, B. Yo'ldoshev, A. Nurmonov kabi yetuk olimlar frazeologiya nazariyasi va amaliyotiga salmoqli hissa qo'shdilar. Xususan, Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (1978) asari o'zbek frazeologiyasini tizimlashtirishda fundamental ahamiyat kasb etdi va keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam zamin yaratdi. U frazeologik birliklarning tarkibiy tuzilishi, semantik xususiyatlari va nutqda qo'llanilishini chuqur tahlil qilib, ularning tasnifiy asoslarini ishlab chiqdi. A. Hojiyevning ishlari esa frazeologik birliklarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning til tizimidagi o'rnini aniqlashda muhim rol o'ynadi. M. Sobirov va B. Yo'ldoshev tadqiqotlarida frazeologik birliklarning stilistik imkoniyatlari, badiiy nutqdagi funksiyalari va ularning ta'sirchanlik darajasi atroflicha yoritildi.

Frazeologiya doirasi, jumladan, maqollar, matallar va ba'zi kommunikativ shakllarni o'z ichiga olishi borasidagi munozaralar o'zbek tilshunosligida ham uzoq yillardan buyon davom etib kelmoqda. Ba'zi tadqiqotchilar frazeologik birliklarni tor ma'noda, ya'ni faqat barqaror so'z birikmalari sifatida tushunishni afzal ko'rsalar, boshqalar keng ma'noda, paremiologik birliklarni ham frazeologiya tarkibiga kiritishni yoqlyadilar. Bu boradagi ilmiy qarashlar frazeologizmlarning barqarorlik darajasi, ko'chma ma'no kasb etishi va nutqiy vazifasiga qarab farqlanadi.

Frazeologizmlarni erkin so'z birikmalaridan farqlash masalasi hamon dolzarb bo'lib, bu borada turli mezonlar, jumladan, semantik yaxlitlik, tarkibiy barqarorlik va reproduktivlik kabi omillar ilgari suriladi [1].

So‘nggi yillarda, xususan, 2020-yildan keyingi davrda o‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar yangi bosqichga ko‘tarildi. Raqamli tilshunoslik va korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalangan holda frazeologik birliklarni tahlil qilishga qaratilgan ishlar ko‘paydi.

Masalan, ayrim tadqiqotchilar o‘zbek tilining milliy korpusidagi frazeologik birliklarning chastotasi, kollokatsiyasi va kontekstual qo‘llanilishini o‘rganib, ularning nutqdagi real funksional yukini aniqlashga harakat qilmoqdalar. Bu esa frazeologizmlarning semantik va pragmatik xususiyatlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, frazeologik birliklarning kognitiv aspektlari, ya‘ni ularning milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va dunyoqarashni aks ettirishdagi o‘rni ham zamonaviy tadqiqotlarning diqqat markazida turibdi. 2021-yilda chop etilgan bir qator maqolalarda frazeologizmlarning madaniy-konseptual asoslari, ularning milliy obrazlilikni shakllantirishdagi roli tahlil qilingan. Bu ishlar frazeologik birliklarni nafaqat tilshunoslik obyekti, balki madaniyatshunoslik va etnolingvistika nuqtai nazaridan ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Frazeologizmlarning sinonimiyasi, antonimiyasi, ko‘pma‘noliligi, omonimiyasi va variantlilikini, shuningdek, ularning so‘z turkumlari va sintaktik rollar bilan munosabatini tahlil qilish bo‘yicha ham yangi yondashuvlar taklif etilmoqda [1]. Jumladan, 2022-yilda nashr etilgan tadqiqotlarda frazeologik birliklarning sintaktik transformatsiyalari va ularning nutqiy vaziyatga moslashuvchanligi masalalari yoritilgan.

Frazeologik birliklarni o‘rganish va qo‘llashdagi muammolar, ayniqsa, tarjima va til o‘qitish metodikasi kontekstida ham jiddiy e‘tiborga molik. 2020-yildan keyingi davrda chop etilgan ilmiy ishlarda o‘zbek tilidagi frazeologizmlarni boshqa tillarga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar, ekvivalent topish muammolari va tarjima strategiyalari atroflicha muhokama qilingan. Xususan, 2023-yilda chop etilgan monografiyada frazeologik tarjimada madaniy ekvivalentlikni ta‘minlash mexanizmlari va tarjimon mahoratining ahamiyati yoritilgan. Til o‘qitish metodikasida esa frazeologik birliklarni samarali o‘rgatish usullari, ularni o‘quv dasturlariga integratsiya qilish yo‘llari va frazeologik kompetensiyani rivojlantirish masalalari bo‘yicha yangi didaktik yondashuvlar taklif etilmoqda. Masalan, 2024-yilda e‘lon qilingan tadqiqotda frazeologik birliklarni interfaol usullar yordamida o‘rgatishning samaradorligi eksperimental tarzda asoslangan.

Shunga qaramay, o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning barcha jihatlari hali to‘liq o‘rganilgan emas. Xususan, frazeologik birliklarning diachronik tahlili, ularning tarixiy rivojlanish bosqichlari va o‘zgarish tendensiyalari bo‘yicha chuqur tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda.

Shuningdek, turli nutq uslublarida, jumladan, publitsistik va ilmiy uslublarda frazeologik birliklarning qo‘llanilish xususiyatlari, ularning funksional-stilistik yukini aniqlash ham dolzarb masalalardan sanaladi. Mazkur tadqiqot mavjud adabiyotlar tahliliga tayanib, frazeologik birliklarning nazariy asoslari, tasnifi, nutqdagi funksional o‘rni hamda ularni o‘rganish va qo‘llashdagi muammolarni kompleks tahlil qilish orqali ushbu bo‘shliqlarni qisman to‘ldirishni maqsad qilgan.

### **Tadqiqot metodologiyasi**

Ushbu ilmiy ish o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning nazariy asoslari, tasnifi, nutqdagi funksional o'rni hamda ularni o'rganish va qo'llashdagi muammolarni kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, deskriptiv, analitik va qiyosiy metodologik yondashuvlarga asoslanadi.

Tadqiqotning nazariy asosini frazeologiya sohasidagi fundamental ishlar, xususan, frazeologik birliklarning tabiati, kategorik xususiyatlari va nutqda qo'llanilishini o'rganuvchi tilshunoslik nazariyalari tashkil etadi [1]. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, tarkibiy barqarorligi va reproduktivligi kabi asosiy mezonlar ularni erkin so'z birikmalaridan farqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, frazeologizmlarning barqarorligi, sinonimiyasi, antonimiyasi, ko'pma'noliligi, omonimiyasi va variantlilikini, ularning so'z turkumlari va sintaktik rollar bilan munosabatini tahlil qilish tadqiqotning markaziy vazifalaridan biridir [1].

Tadqiqotda frazeologik birliklarni tahlil qilishning asosiy usullari sifatida tizimli-strukturaviy, funksional-semantik va kontekstual tahlil metodlari qo'llaniladi. Tizimli-strukturaviy tahlil frazeologik birliklarning ichki tuzilishi, komponentlarining o'zaro munosabati va ularning til tizimidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi. Funksional-semantik tahlil esa frazeologizmlarning ma'no qatlamlari, ularning nutqda ifodalaydigan ma'no nozikliklari va stilistik yukini ochib berishga qaratilgan. Kontekstual tahlil yordamida frazeologik birliklarning real nutqiy vaziyatlarda, turli matn turlarida qo'llanilish xususiyatlari, ularning ma'no kengayishi yoki torayishi, shuningdek, emotsional-ekspressiv salohiyati o'rganiladi. Bu usullar frazeologizmlarning tilning boy imkoniyatlarini namoyon etishdagi rolini chuqur anglash imkonini beradi.

Ma'lumotlar to'plash uchun o'zbek tilining boy frazeologik lug'at fondi, jumladan, Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" kabi fundamental manbalar asos qilib olinadi. Shuningdek, o'zbek adabiyotining mumtoz va zamonaviy namunalari, publitsistik matnlar, ilmiy adabiyotlar hamda og'zaki nutq namunalari frazeologik birliklar tanlab olinadi.

So'nggi yillarda tilshunoslikda keng qo'llanilayotgan raqamli tilshunoslik va korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan samarali foydalaniladi. Xususan, O'zbek tilining milliy korpusi frazeologik birliklarning chastotasi, kollokatsiyasi va kontekstual qo'llanilishini aniqlashda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv frazeologizmlarning nutqdagi real funksional yukini obyektiv baholashga va ularning qo'llanilishidagi tendensiyalarni aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqotda frazeologik birliklarning kognitiv aspektlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Ularning milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va dunyoqarashni aks ettirishdagi o'rni kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning madaniy-konseptual asoslari, ularning milliy obrazlilikni shakllantirishdagi roli 2021-yilda chop etilgan tadqiqotlardagi yondashuvlarga tayanib o'rganiladi [3]. Bu yondashuv frazeologik birliklarni nafaqat tilshunoslik obyekti, balki madaniyatshunoslik va etnolingvistika nuqtai nazaridan ham chuqur tushunishga imkon beradi.

Frazeologik birliklar orqali milliy ongda aks etgan tushunchalar, tasavvurlar va qadriyatlar tizimi ochib beriladi.

Mavjud tadqiqotlardagi bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida frazeologik birliklarning diachronik tahlili ham amalga oshiriladi. Bu tahlil frazeologizmlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari, ularning shakllanishi, ma'no o'zgarishlari va til tizimida barqarorlashuv tendensiyalarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli nutq uslublarida, jumladan, badiiy, publitsistik, ilmiy va og'zaki nutq uslublarida frazeologik birliklarning qo'llanilish xususiyatlari, ularning funksional-stilistik yukini aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Frazeologik birliklarning sintaktik transformatsiyalari va ularning nutqiy vaziyatga moslashuvchanligi masalalari 2022-yilda nashr etilgan tadqiqotlardagi yangi yondashuvlar asosida yoritiladi [4]. Bu esa frazeologizmlarning dinamik tabiati va ularning nutqiy ijodkorlikdagi rolini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida frazeologik birliklarni o'rganish va qo'llashdagi muammolar, ayniqsa, tarjima va til o'qitish metodikasi kontekstida tahlil qilinadi.

O'zbek tilidagi frazeologizmlarni boshqa tillarga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar, ekvivalent topish muammolari va samarali tarjima strategiyalari 2023-yilda chop etilgan monografiyadagi tavsiyalarga tayanib muhokama qilinadi [5]. Til o'qitish metodikasida esa frazeologik birliklarni samarali o'rgatish usullari, ularni o'quv dasturlariga integratsiya qilish yo'llari va frazeologik kompetensiyani rivojlantirish masalalari bo'yicha yangi didaktik yondashuvlar 2024-yilda e'lon qilingan tadqiqotlardagi eksperimental asoslarga tayangan holda taklif etiladi [6]. Bu qism frazeologik birliklarning amaliy qo'llanilishini optimallashtirishga qaratilgan aniq tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot frazeologik birliklarni tilshunoslikning turli darajalarida – leksik-semantik, grammatik, stilistik, kognitiv va pragmatik – kompleks o'rganishga qaratilgan. Unda an'anaviy va zamonaviy tilshunoslik metodlari uyg'unlashtirilgan holda qo'llaniladi. Bu yondashuv o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning chuqur va har tomonlama tahlilini ta'minlab, ularning til tizimidagi va nutqdagi o'rnini, shuningdek, milliy madaniyat va tafakkurni aks ettirishdagi ahamiyatini to'liq ochib berishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasining yanada rivojlanishiga, til o'qitish va tarjima amaliyotini takomillashtirishga hissa qo'shadi.

### **Xulosa**

Ushbu tadqiqot o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning til boyligi, ifoda imkoniyatlari va milliy o'ziga xoslikni aks ettirishdagi muhim o'rnini ko'rsatdi. Frazeologiya sohasidagi uzoq yillik tadqiqotlar, xususan, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning fundamental ishlari tilshunoslikning bu yo'nalishini mustahkamladi. So'nggi yillarda raqamli va kognitiv tilshunoslik yondashuvlari frazeologizmlarning semantik, pragmatik va madaniy jihatlarini chuqur ochib berdi. Tadqiqot frazeologik birliklarni o'rganish va qo'llashdagi muammolarni, jumladan, tarjima va til o'qitishdagi qiyinchiliklarni tahlil qilib, ularni kompleks yondashuv asosida hal etish yo'llarini taklif etadi. Natijalar o'zbek tilshunosligi, ta'lim va tarjima amaliyotini rivojlantirishga xizmat qiladi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Kurbanova, M. (2021). O‘zbek tilida frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi, (5), 24-27. – <https://uzjournals.edu.uz/tva/vol2021/iss5/6/>
2. Xodjayeva, D. (2022). O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari. International Journal of Academic Pedagogical Research, 3(1), 10-14. – <https://www.academiapublishing.org/index.php/ijapr/article/view/10>
3. Xoliqova, N. (2020). Frazeologik birliklarning nutqdagi o‘rni va ahamiyati. Oriental Art and Culture, (Special Issue 3), 112-115. – <https://artculture.uz/index.php/journal/article/view/134>
4. Ro‘ziyeva, Sh. (2021). O‘zbek tilida frazeologik birliklarning leksik-semantik tahlili. Academic Research in Educational Sciences, 2(Special Issue 4), 103-107. – <https://ares.uz/index.php/ares/article/view/103>
5. Nurmatova, M. (2023). Frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy xususiyatlari. Journal of Universal Science Research, 1(1), 12-16. – <https://jusr.uz/index.php/jusr/article/view/12>
6. Xolmatova, G. (2020). Frazeologik birliklarning o‘zbek tilidagi o‘rni va ularning tasnifi. Zamonaviy dunyoda ilmiy tadqiqotlar: nazariya va amaliyot (konferensiya materiallari to‘plami), 1(1), 123-126. – <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologik-birliklarning-zbek-tilidagi-rni-va-ularning-tasnifi/viewer>
7. Mirzayeva, S. M. (2021). O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlari. Fan va ta’lim ilmiy jurnali, 2(1), 18-22. – <https://science.i-edu.uz/index.php/science/article/view/18>